

NEKI FILOZOFSKI POGLEDI DUBROVČANINA STJEPANA GRADIĆA

Stjepan Krasić

Ime dubrovačkog polihistora Stjepana Gradića do sada je u hrvatskoj kulturnoj povijesti gotovo isključivo bilo povezano s njegovom diplomatskom, političkom, prirodosnanstvenom, povijesnom, književnom i teološkom djelatnošću koja — istini za volju — ni tri stoljeća nakon njegove smrti ni izdaleka nije proučena, dok je njegov filozofski rad ostao gotovo potpuno zanemaren ili zaboravljen. Gradić po tomu zacijelo nije nikakva posebna iznimka pa ga zato i ne možemo isticati kao usamljen slučaj, ali je činjenica da je veći dio njegovih djela, zakopanih uglavnom po raznim inozemnim arhivima i knjižnicama, još premalo proučen da bismo mogli stvoriti odmjerenu objektivnu sliku o kulturno-znanstvenom formatu njegova autora. To se posebno odnosi na njegov filozofski rad koji u nas, osim jedne časne iznimke, nitko nije ni pokušao istraživati.¹ Zato bi ovaj kratki prikaz njegova filozofskog rada želio biti skroman prilog boljem poznavanju čovjeka koga mnogi, ne bez razloga, uz silistrijskog mučenika Nikolicu Bunića (1635—1678), smatraju ocem njegove uže domovine i najzaslužnijim da je obnovljeni Dubrovnik nakon velikog potresa 1667. godine mogao dati ljude kao što su Ignjat Đurđević (1675—1737), Serafin Crijević (1686—1759), Anzelm Bandurović (1671—1743), Đuro Baglivi (1666—1705), Ruđer Bošković (1711—1787), Rajmund Kunić (1719—1794), Bernard Džamanjić (1735—1820) i toliki drugi književnici, povjesničari, znanstvenici i mislioci koji su nakon njega diljem svijeta pronijeli slavu svoga zavičaja.²

¹ Jedini koji je pisao o Gradićevoj filozofiji, ograničivši se samo na njegovu logiku, bio je Mladen Dadić u članu *Rani filozofski rad Stjepana Gradića, Dubrovnik*, časopis za književnost, znanost i društvena pitanja, god. XIII (1970), br. 2, 92—96.

² Usp. Đ. Körbler, *Pisma opata Stjepana Gradića senatu Republike dubrovačke od godine 1667. do 1683*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. XXXVII, Zagreb, JAZU, str. 99.

Najprije nekoliko riječi o tomu tko je zapravo Stjepan Gradić.

Stjepan Gradić je potomak stare dubrovačke vlastelinske obitelji koja svoje podrijetlo povezuje s burnim događajima iz 11. stoljeća, ali o kojoj imamo pouzdane vijesti tek iz 13. stoljeća. Rodio se 6. ožujka 1613. kao drugi sin uglednog senatora Miha Junijeva (1580—1634). Osnovnu naobrazbu stekao je kod isusovaca u Dubrovniku gdje je ujedno započeo studij filozofije. U jednom svom sjećanju naš pisac navodi da mu je prvi učitelj bio njegov stric isusovac Ivan Gradić (1588—1622), a nakon njegove smrti drugi isusovac Ignjat Tudišević (1596—1645)³ koji je u svoje vrijeme bio poznat kao dobar teolog i matematičar⁴. Po savjetu svog ujaka Petra Beneše (1580—1642), visokog službenika Državnog tajništva (ministarstva vanjskih poslova) Svete Stolice, Gradić 1629. godine odlazi u Rim da na tamošnjem isusovačkom sveučilištu, Rimskom kolegiju (*Collegium Romanum*), nastavi u Dubrovniku započeti studij filozofije. Međutim, u razgovoru s ujakom Benešom dolazi do spoznaje o manjkavosti svog dotadašnjeg školovanja, te odlučuje ponoviti godinu humaniteta pa tek onda počinje trogodišnji studij filozofije na Rimskom kolegiju koji uspješno završava 1634.⁵ Iste godine upisuje civilno i crkveno pravo na sveučilištu u Fermu, a zatim prelazi na sveučilište u Bologni gdje 1638. polaže doktorat prava.⁶ U razdoblju od 1638. do 1642. u Rimu studira teologiju i povremeno radi u Državnom tajništvu Svete Stolice kao neformalni tajnik ujaka Beneše. Nakon ujakove smrti (9. lipnja 1642) još neko vrijeme ostaje u Rimu, a onda se 1643. vraća kući gdje ga je čekalo ne odveć naporno kanoničko mjesto koje mu je omogućilo da se bez većih poteškoća bavi teologijom i matematikom. Početkom godine 1653. za stalno se vraća u Rim gdje tijekom vremena pravi vrlo uspješnu karijeru. Najprije 1658. godine postaje savjetnik Kongregacije indeksa za cenzuru knjiga, a zatim 1661. drugim kustosom Vatikanske knjižnice te konačno 1682. njezinim glavnim upraviteljem (prefektom). Kroz sve to vrijeme obavlja dužnost službenog diplomatskog predstavnika Dubrovačke republike pri Svetoj Stolicu pa je kao takav, osobito poslije katastrofalnog potresa 1667. godine, za domovinu stekao neprocjenljive zasluge. Ujedno je bio vrlo aktivni član više us-

³ *Stephani Gradii Ragusini Biblioth. Vaticanae Praefecti Disputatio de opinione probabili cum P. Honorato Fabri Societatis Iesu theologo. Romae, Typis Francisci Tizzoni, MDCLXXVIII, str. 4.*

⁴ Đ. Bašić, *Elogia Iesuitarum Ragusinorum, Croatia sacra*, 6 (Zagreb 1933), 135—138; S. Gradić, *Disputatio de opinione probabili*, n.mj.

⁵ N. dj. str. 4.

⁶ Đ. Körbler, *Latinske pjesme Junija Palmotića, Građa za povijest književnosti hrvatske* 7 (Zagreb 1912), 377.

tanova i udruženja, posebno književno-znanstvene Kraljevske akademije švedske kraljice Kristine. Ta je akademija — kao što je poznato — odigrala vrlo značajnu ulogu u kulturnom životu Rima, prerastavši 1690. godine u poznatu akademiju Arkadiju. Umro je u Rimu 2. svibnja 1683. ostavivši iza sebe mnogobrojna tiskana i rukopisna djela koja još nisu dokraja proučena.

Ono što nas ovdje posebno zanima jest njegov filozofski rad koji — istini za volju — u usporedbi s nekim njegovim drugim radovima i nije tako velik, ali zato nije manje vrijedan pažnje.

Čini se da je naš Gradić vrlo rano došao u dodir s filozofijom i to još kao dijete u roditeljskoj kući. Njegov otac Miho bio je vrlo nadaren i obrazovan čovjek koji se u duhu najbolje humanističke tradicije cijelog života bavio proučavanjem povijesti, astronomije, prava, književnosti i filozofije.⁷ Njegova je obiteljska kuća u to vrijeme bila stjecište uglednih Dubrovčana među kojima se isticao Mihov rođak pjesnik Ivan Gundulić Franov (1589—1638), Petar Beneša (1580—1642) i drugi, a i sam je imao književnih ambicija kako to najbolje svjedoči izgubljeni prijevod s talijanskoga na hrvatski tragedije *Crispus* talijanskog isusovca Bernardina Stefonijsa (1560—1620) koja se uspješno izvodila u mnogim talijanskim gradovima⁸ pa ju je uz Benešinu pomoć s ne manjim uspjehom izveo u Dubrovniku.⁹ Kad je njegov sestrić i poslije slavni hrvatski pjesnik Junije Palmotić još kao dijete ostao bez oca, Miho ga je zajedno s njegovom majkom Uršulom uzeo u svoju kuću odgajajući ga sa svojim sinovima Junijem (oko 1611—1665), Stjepanom i Pavlom (oko 1615—1660) nastojeći na nj prenijeti svoje veliko znanje, a posebno kako se pišu pjesme i drame.¹⁰ Isto je tako pomagao mladom pjesniku Horaciju Mažibradiću (+1620), koji je također rano ostao bez svog oca Maroja, pa mu je Horacije iz zahvalnosti posvetio svoje mladenačke ljubavne pjesme na hrvatskom.¹¹ Nema nikakve sumnje da je Miho i u svojim sinovima imao izvrsne učenike, posebno u Stjepanu koji je to poslije višestruko dokazao.

Uz oca Miha u Stjepanovu je životu nesumnjivo najvažniju, a možemo slobodno reći i presudnu ulogu odigrao njegov ujak Petar Beneša, veliki prijatelj njegova oca, koji je još prije nego što se Miho oženio njegovom sestrom Marijom često zalazio u njegovu kuću. Sjećajući se s neskrivenim ponosom te dvojice učenih ljudi, Stjepan posebno ističe Benešinu učenost te navodi

⁷ N. dj. str. 373—374.

⁸ M. Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. Zagreb 1945, str. 244.

⁹ S. Gradić, *Vita Petri Benessae* (Vatikanska biblioteka, Ottobonianus latinus 2483) f. 9v.

¹⁰ Đ. Korbler, n. dj. str. 374.

¹¹ M. Kombol, n. dj. str. 229.

da je njemu i njegovu starijem bratu Juniju, još dok su bili djeca, ujak više puta s oduševljenjem govorio o filozofiji, teologiji, pjesništvu, matematici, astronomiji i ostalim znanostima nastojeći ih odmalena oduševiti za njih, čemu se ponekad znao protiviti njihov otac smatrajući da su za to još premladi.¹² No kad su se jednom Beneša i Stjepan našli u Rimu, nije bilo više nikakve zapreke da uzajamno iznose poglede i zapažanja na sve ono što se oko njih zbivalo u znanosti u jednom svjetskom središtu kao što je bio Rim. Gradić se s ugodnošću sjeća kako ujak u Rimu nije propuštao nijednu povoljnu priliku da mu govori o svim ondašnjim znanostima, posebno o teologiji, filozofiji, pjesništvu i matematici u koje je bio osobito upućen, što je na mladog Stjepana ostavilo nelzbrisiv dojam.¹³ O tome svakako najbolje svjedoči činjenica da je Stjepan pohađao i završio one iste škole koje je prije toga pohađao njegov ujak napravivši sjajnu karijeru u kojoj je dopro do položaja zamjenika Državnog tajnika Svete Stolice (ministra vanjskih poslova), a od 1632. do 1634. godine čak i privremenog Državnog tajnika¹⁴ pa je tako u znatnoj mjeri utro put daljnjoj ne manje uspješnoj karijeri svog mladog sestrića.

No sve su to bili prvi mladenački Stjepanovi dodiri s filozofijom koji su ga više psihološki nego znanstveno pripremali za ozbiljan studij i sustavno proučavanje filozofije. Sustavnu filozofsku naobrazbu počeo je stjecati najprije kod isusovaca u Dubrovniku gdje mu je — kako sam priznaje — predavao filozofiju Ignjat Tudišević¹⁵, a onda u Rimu na isusovačkom sveučilištu Rimskom kolegiju.

¹² S. Gradić, *Vita Petri Benessae*, f. 7v.

¹³ N. dj. f. 20v.

¹⁴ M. Pelozo, *Dubrovački diplomat Petar Beneša, Dubrovački horizonti*, god. X—XI (Zagreb 1978—1979), br. 18—19, 14.

¹⁵ S. Gradić, *Disputatio de opinione probabili*, str. 4. Filozofija se, kako izgleda, prvi put počela poučavati u javnoj školi u Dubrovniku početkom 17. stoljeća. Naime, iz sačuvanih dokumenata dubrovačkog školstva proizlazi da je na nagovor nekih bivših studenata isusovačkog Rimskog kolegija Bartul Kašić (1575—1650) za vrijeme svog boravka u Dubrovniku 1610. godine pokušao poučavati dubrovačku mladež u logici, ali je — kako priznaje u svojoj autobiografiji — od toga uskoro morao odustati jer su ga daci bili napustili (J. Posedel, *Povijest gimnazije u Dubrovniku, Program č.k. velike državne gimnazije u Dubrovniku za školsku godinu 1900—1901* [Dubrovnik 1901], 18). Čini se da to treba pripisati više nesposobnosti Kašića, inače odlična pisca i isto tako dobra propovjednika, da za jedan takav predmet zainteresira svoje slušatelje, nego eventualnoj zaostalosti ondašnje dubrovačke sredine, jer se samo desetak godina poslije filozofija poučavala u Dubrovniku bez ikakvih poteškoća. Sačuvani dokumenti Dubrovačkog kolegija govore da su se u to vrijeme u sklopu osnovnog ili nižeg školskog tečaja u Dubrovniku poučavali neki filozofski predmeti. Tako je npr. 1623. godine Talijan Camillo Gori predavao gramatiku, 1624. Marinko Gundulić logiku, a

Koliko je godina u Dubrovniku učio filozofiju i koje je sve predmete slušao danas nije moguće sa sigurnošću utvrditi. Iz njegove izjave da je u Rimu namjeravao nastaviti studij filozofije koji je bio započeo u Dubrovniku zaključujemo da se je vjerojatno radilo samo o prvoj godini u kojoj se obično predavala aristotelovska logika. Gradić je po ujakovu savjetu — kako smo vidjeli — u Rimu ponovio jednu godinu humaniteta pa tek onda započeo sa studiranjem filozofije. Glavni razlog ovog pomalo neobičnog Benešina savjeta bio je taj što je on u mladom Gradiću otkrio nadarena pjesnika pa je svakako želio da svoj pjesnički talent usavrši u Rimskom kolegiju gdje — za razliku od Dubrovnika — nije manjkalo vrsnih profesora i prikladnih školskih udžbenika te se pridavala velika važnost humanističkoj naobrazbi, a posebno izučavanju klasičnog pjesništva.¹⁶ Tako je Gradić — ne znamo točno da li je to bilo u školskoj godini 1629—30. ili pak u slijedećoj — ponovio godinu humaniteta u kojoj se po priručniku španjolskog isusovca Ciprijana Soareza (1524—1593) *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti* (Coimbra 1560)¹⁷ predavala retorika, analizirali Ciceronovi govori, posebno *Pro Archia* i *Pro Marcello*, te Ciceronova moralna filozofija. Osobita se pažnja posvećivala klasičnim povjesničarima kao što su Gaj Julije Cezar, Salustije, Livije i Kurcije te pjesnicima kao što su Vergilije i Horacije, zatim važnijim elegičarima i epigramatičarima. Isto se tako nisu zanemarivali ni grčki pisci, posebno govornici kao što su Izokrat, Ivan Zlatousti i Bazilije i drugi, pjesnici Focilid, Teognid, Grgur Nazijazenski, Sinezije i drugi. Ne manji ugled uživale su i poslanice Platona, Sinezija i Plutarha. Grčki se predavao po priručniku *Institutiones linguae Graecae* Jacobusa Gretsera (1562—1625),¹⁸ a povijest po knjizi Orazija Torsellinija (1544—1599)¹⁹ *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598*.²⁰ Nije moguće utvrditi da li je uz humanističke znanosti ponovio i retoriku koja se po nastavnom planu predavala u posljednjoj godini nižeg ili osnovnog petogodišnjeg tečaja.²¹ Gradić, naime,

Ignjat Tudišević humanitet i gramatiku. Godine 1625. Marinko Gundulić je predavao logiku, a I. Tudišević gramatiku. Godine 1626. M. Gundulić je predavao filozofiju, a I. Tudišević ponovno gramatiku itd. (M. Vanino, *Ljetopis Dubrovačkoga kolegija 1559—1767, Vrela i prinosi* br. 7. fasc. 7 [Sarajevo 1937], VII.).

¹⁶ *Vita Petri Benessae*, f. 21r.

¹⁷ O njemu v. C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VII. Bruxelles—Paris 1896, 1331—1338.

¹⁸ O njemu v. n. dj. VIII, 1744—1809.

¹⁹ N. dj. 138—157.

²⁰ R. G. Villoslada, *Storia del Collegio Romano dal suo inizio (1551) alla soppressione della Compagnia di Gesù (1773)*. Roma 1954, str. 101.

²¹ N. dj. str. 101—102.

tvrdi da je u Rimskom kolegiju učio četiri godine,²² što gotovo sigurno treba razumjeti u smislu da je pohađao jedan razred humanističkih znanosti i tri godine filozofije. Međutim, Gradić je proveo u Rimu pet školskih godina (1629—1634) pa ne smijemo isključiti mogućnost da je možda pohađao i godinu retorike, na što nas upućuje i njegovo priznanje da je, među ostalima, imao za profesora i Angela Galluccija (1593—1674)²³ za koga sa sigurnošću znamo da je od 1625. do 1637. godine predavao retoriku.²⁴

Trogodišnji studij filozofije na Rimskom kolegiju odvijao se po nastavnom planu iz godine 1598. ovim redoslijedom: u prvoj godini, koju je Gradić vrlo vjerojatno pohađao u školskoj godini 1631—32. predavala se aristotelovska logika po priručnicima *Instructio in dialecticam Aristotelis* (Rim 1561) i *Commentaria in universam Aristotelis logicam* (Rim 1572) Francisca de Toleda (1532—1596)²⁵ ili pak po *Institutionum dialecticarum libri octo* (Lisabon 1564) Pedra de Fonesca (1528—1599).²⁶ Ujedno se je analizirao Aristotelov tekst iz njegovih djela *De interpretatione*, *Analyticorum priorum libri duo*, *Topicorum libri octo* i *De sophisticis elenchis*. U drugoj godini se predavala fizika ili »prirodna filozofija« po Aristotelovim djelima *Physica*, *De coelo*, *Meteorologia* i prvoj knjizi *De generatione et corruptione*, a matematika s elementima geometrije i astronomije po Euklidovim djelima *Matematika*, *Geometrija* i *Astronomija*. U trećoj godini su se predavale antropologija i metafizika po Aristotelovim djelima *De anima*, *De generatione et corruptione*, *Metaphysica* i *Ethica*.²⁷

Zahvaljujući prilično dobro sačuvanom arhivu Rimskog kolegija mogli smo saznati i imena Gradićevih profesora filozofije. Kako proizlazi iz popisa profesora Rimskog kolegija, u školskoj godini 1631—32. logiku je predavao poznati profesor, poslije general Družbe Isusove Alessandro Gottifredi (1595—1652)²⁸ koji je — zajedno s Gradićevim prelaskom iz godine u godinu — mijenjao katedre tako da mu je u školskoj godini 1632—33. ujedno predavao fiziku,²⁹ a u školskoj godini 1633—34. metafiziku.³⁰ Gradić ga se s radošću sjeća navodeći da mu je bio uzor ne samo u znanosti nego i u bogobojaznom životu³¹ te da

²² *Disputatio de opinione probabili*, str. 4.

²³ N. mj.

²⁴ R. G. Villoslada, n. dj. str. 335.

²⁵ O njemu v. C. Sommervogel, n. dj. VIII, 64—82.

²⁶ N. dj. III, 837—840.

²⁷ R. G. Villoslada, n. dj. str. 102.

²⁸ C. Sommervogel, III, 1623—1624.

²⁹ R. G. Villoslada, n. dj. str. 330.

³⁰ N. dj. str. 327.

³¹ S. Gradić, *Disputatio de opinione probabili*, str. 4.

je s njim više puta raspravljao o filozofskim problemima.³² Matematiku, geometriju i astronomiju u drugoj mu je godini predavao Christophorus Grienberger (1564—1636),³³ autor priručnika *Euclidis sex primi Elementorum Geometricorum libri* (Rim 1629) i nekadašnji veliki prijatelj Marina Getaldića iz vremena Getaldićeve boravka u Rimu početkom 17. stoljeća.³⁴

Kako se može lako zaključiti iz navedenoga, u Rimskom kolegiju se — kao uostalom i na svim drugim učilištima i sveučilištima isusovačkog i dominikanskog reda — predavala aristotelovska filozofija. Nastavni plan Rimskog kolegija iz godine 1598, koji je u vrijeme Gradićevih studija u Rimu bio na snazi, propisivao je profesorima filozofije da vjerno slijede Aristotelovu nauku oslanjajući se u njezinu tumačenju na Tomu Akvinskoga.³⁵ Tu činjenicu svakako treba imati u vidu ako se želi razumjeti Gradićevo filozofsko usmjerenje i njegova filozofska misao.

Iako se Gradić u svom relativno dugom životnom vijeku (umro je u 70. godini života) bavio veoma različitim granama znanosti, kao što su teologija, povijest, ekonomija, pravo, gospodarstvo, književnost, matematika, geometrija, fizika, astronomija, optika itd, na prvi mah iznenađuje činjenica da je — i to još u vrijeme svojih studija — filozofiji posvetio samo jedno sustavno pisano djelo, dok se u drugomu, polemički pisanom, samo uz put osvrće na filozofske probleme. Međutim, ako imamo u vidu njegovu višestruku djelatnost na političkom, diplomatskom i upravnom području, ta nas činjenica nimalo ne smije iznenaditi. On je svoja djela pisao u rijetko slobodnim trenucima i to najčešće po noći kada je bio slobodan od dnevnih briga i problema.

Gradićevo sustavno pisano filozofsko djelo nosi naslov: *PERIPATETICAE PHILOSOPHIAE PRONVNCIATA DISPVTATIONIBVS PROPOSITA A STEPHANO GRADIO PATRITIO ET CANON. RAGVSINO AVSPICIIS ILLVSTRISSIMORVM ET EXCELLENTISSIMORVM D.D. RECTORIS ET CONSILIARIORVM REIP. RAGVSINAE*. Ne nosi oznaku ni mjesta ni godine tiska.

³² *Io tengo memoria d'havere discusso questo punto col già P. Alessandro Gottifredi, stato poi Generale della Compagnia, in quei tempi mio maestro di filosofia in Collegio Romano. Questo nel fine del triennio della lettura da me interrogato se stava costante nell'opinione fattaci tenere nel questo anno che l'oggetto mirato principalmente dalla filosofia rationale, che chiamato da noi logica e dialettica, fosse il sillogismo bene e legitimamente formato...* piše Gradić u jednoj od svojih uspomena (Vatikanska biblioteka, Vaticanus latinus 6906, f. 244r).

³³ O njemu v. C. Sommervogel, n. dj. III, 1810—1811.

³⁴ Usp. R. G. Villoslada, n. dj. str. 335.

³⁵ N. dj. str. 102.

Čudnom igrom sudbine sačuvao se — koliko je poznato piscu ovih redaka — samo jedan primjerak koji se nalazi u knjižnici samostana Male Braće u Dubrovniku. Prema rukopisnoj bilješci na njegovoj naslovnoj stranici, potječe iz knjižnice nekadašnjeg Dubrovačkog kolegija. Iako po broju stranica izgleda zaista maleno (2 str. posvete + 40 str. teksta), ipak ne smijemo zaboraviti da je tiskano u veoma zbijenom slogu, u prosjeku 45 redaka po punoj stranici veličine 24 x 17,5 cm. Podijeljeno je — vjerojatno po uzoru na raspored predavanja filozofije u Rimskom kolegiju — na tri dijela: logiku (str. 1—9), fiziku (str. 10—38) i metafiziku (str. 39—40). Svaki od tih dijelova opet je podijeljen na poglavlja čije naslove ovdje donosimo:

I. Logika: 1. *Ex Prolegomenis: de natura et obiecto logicae* (o naravi i predmetu logike); 2. *Ex libro Isagoges: de universalibus et preadicabilibus* (o općim pojmovima i pridjevnim svojstvima); 3. *Ex libro Categoriarum: de praedicamentis* (o predikamentima); 4. *Ex libris Perihermenias: de terminis et propositionibus* (o pojmovima i rečenicama); 5. *Ex Prioribus Analyticis: de syllogismo in communi* (općenito o silogizmu); 6. *Ex Analyticis Posterioribus: de demonstratione et scientia* (o dokazivanju i znanosti).

II. Fizika: 1. *Ex Proemialibus: de natura physicae* (o naravi fizike); 2. *Ex Primo Physicorum libro: de principiis corporum corruptibilem* (o počelima raspadljivih tjelesa); 3. *Ex Secundo libro Physicorum: de natura et causis* (o naravi i uzrocima); 4. *Ex reliquis sex Physicorum libris: de proprietatibus corporis naturalis* (o svojstvima tvarnih tjelesa); 5. *Ex libris De coelo: de mundo et coelo* (o Zemlji i zvijezdama); 6. *Ex primo libro De ortu atque interitu: de corpore generabili et corruptibili in universum* (o nastajanju i propadanju tjelesa); 7. *Ex libro II. De ortu atque interitu: de elementis et mistis in genere* (općenito o jednostavnim i sastavljenim stvarima); 8. *Ex libris Meteorologicis: de mistis inanimatis in particulari* (o sastavljenim neživim tjelesima); 9. *Ex libris De anima: de corpore misto viventi in particulari* (o živim sastavljenim tjelesima).

III. Metafizika: 1. *Ex Prolegomenis: de natura et obiecto metaphysicae* (o naravi i predmetu metafizike); 2. *Ex libris Metaphysicis: de ente in communi eiusque speciebus et proprietatibus* (o biću općenito, njegovim vrstama i vlastitostima).

Svako od tih poglavlja dijeli se na brojeve ili paragrafe. Prvi dio ima 30, drugi 112, a treći 8 takvih brojeva. Ovdje ćemo pokušati sintetički iznijeti glavne misli ovog djela onim redosljedom kojim su donesene u njemu i upozoriti u bilješkama ne samo na određena mjesta u Gradčevu djelu nego i na pojedina Aristotelova djela kao neposredan izvor njegovih informacija.

U posveti knezu i članovima Malog vijeća Dubrovačke Republike pisac se poziva na riječi osnivača stoicizma grčkog filozofa Zenona iz Citiona na Cipru (336—264/263 pr.n.e.) za koga kaže da je »sretnom nesrećom« u brodolomu izgubio svoj brod postavši od trgovca filozof, da je filozofija sloboda duha koji tijelo drži okovano u mračnoj tamnici ne dopuštajući mu da uživa nebesku svjetlost koja obasjava svekoliku stvarnost. Naglašava da — nakon što se duže vremena bavio filozofijom — prema njima i domovini osjeća sinovsku dužnost u javnoj raspravi iznijeti što je naučio, jer ga je na učenje filozofije potakla želja da bi i svom duhu pribavio slobodu koju je njegovu tijelu dala sloboda zavičaja, jedinog utočišta kršćanske slobode u našim krajevima.³⁶

I. LOGIKA

U dijelu posvećenom logici pisac se okvirno drži Aristotelova *Organona*, ali se isto tako, posebno kada je u pitanju terminologija, koristi skolastičkom filozofijom. Tako odmah na početku, bez ikakva posebnog uvoda, kaže da postoje dvije vrste logike: umjetna (*logica artificialis*) koja usavršava prirodnu razumsku moć zaključivanja pa je kao takva neophodno potrebna kada se radi o znanosti u strogom smislu riječi (*scientia perfecta*), dok se njezina potreba ne nameće ako nije u pitanju takva vrst zaključivanja; praktična logika (*logica utens*) koja praktično primjenjuje teoretska načela ili postupke u potrazi za istinom.³⁷ U oba slučaja radi se o pravoj instrumentalnoj sposobnosti ljudskog razuma koji se u svom pronalaženju istine služi vlastitim odgovarajućim postupkom. Kao takva logika se razlikuje od dijalektike i sofistike koje se odnose na sasvim različite objekte pa nisu dijelovi logike ni filozofije, već samo umne vještine. Logika je praktična znanost ili djelatno umijeće (*ars activa*). No, ako se pod znanošću razumijevaju samo spekulativne znanosti, onda logika nije dio filozofije nego samo sredstvo ljudskog razuma kojim se on služi u pronalaženju znanstvene istine.³⁸ Upravo stoga materijalni objekt logike nisu ni stvari, ni riječi, ni pojmovi kao takvi, nego samo ljudski postupci ukoliko se izdižu iznad predmeta pojedinih znanosti. Isto tako ni formalni objekt logike nije nikakvo teorijsko, nego samo praktično usmjeravanje konkret-

³⁶ S. Gradić, *Peripateticae philosophiae pronuntiata disputatio-nibus proposita*, str. [I—II].

³⁷ N. dj. str. 1, br. 1.

³⁸ N. dj. str. 1, br. 2.

nih razumskih postupaka u traženju i otkrivanju istine. U tom svom praktičnom postupku logika se služi silogizmom kao naj-prikladnijim sredstvom, dok druge vrste dokazivanja spadaju u red manje savršenih sredstava. U tom smislu logika se s pravom može smatrati silogističkim umijećem.³⁹

Polazeći od Aristotelove nauke da logika teži k tome da odredi odnos među pojmovima omogućujući ljudskom razumu da na taj način stvori neku vrst »logičkog svijeta«, Gradić prelazi na tumačenje samih pojmova koje dijeli na pojmove s temeljem u stvarnosti i pojmove bez spomenutog temelja. Ne stvaraju ih ni vanjska, ni unutrašnja osjetila, ni osjetilna težnja ili ljudska volja pa čak ni anđeoski ili božanski um, nego oni nastaju i postoje isključivo u našem razumu kao rezultat naših triju razumskih operacija: poimanja, rasuđivanja i zaključivanja. Iako su, dakle, oni proizvod našega razuma, njima — bez obzira da li se radi o općim pojmovima ili ne — ipak nešto odgovara u stvarnosti iz koje ih razum svojom apstraktivnom sposobnošću izlučuje.⁴⁰ Platonove ideje ne spadaju u njih jer su čiste fikcije.⁴¹

Opći pojmovi su ne samo korisni, nego i nužni, jer nam služe da nekom pojedinačnom biću pripišemo pojedino opće svojstvo. Takvih svojstava (*praedicabilia*) ima pet. To su rod, vrsta, razlika, vlastitost i pripadno svojstvo (*accidens*). Ta podjela je potpuna. Ne može se ni povećavati, ni smanjivati.⁴²

U daljnjem svom izlaganju Gradić se opširno zadržava na izlaganju višeznačnih (*aequivoca*), jednoznačnih (*univoca*) i sličnoznačnih (*analogia*) pojmova i svojstava (predikamenata) koja se mogu pripisati nekom biću uvodeći tako čitaoca u Aristotelovu nauku o deset ontoloških kategorija. Opširno tumači u kojem se smislu jedna kategorija može pripisati nekom biću. Na to izlaganje nadovezuje skolastičku nauku o predikamentalnim i transcendentnim odnosima tumačeći po čemu se oni međusobno razlikuju.⁴³

Jedno cijelo poglavlje pisac posvećuje tumačenju pojmova kao što su izraz, riječ, znak, zvuk, glas, imenica, glagol, govor, rečenica itd.⁴⁴ kojima se služimo da izrazimo neku misao ili izrečemo sud o nečemu. Ujedno određuje njihov međusobni odnos i međuovisnost.⁴⁵ Budući da je objekt svakog suda istina,

³⁹ N. dj. str. 2—3, br. 3.

⁴⁰ N. mj.

⁴¹ N. dj. str. 3, br. 8.

⁴² N. dj. str. 3—4, br. 9—12.

⁴³ N. dj. str. 4—5, br. 13—17.

⁴⁴ Usp. Aristotel, *De interpretatione*, I, 1—3.

⁴⁵ S. Gradić, *Peripateticae philosophiae pronunciata disputationibus proposita*, str. 6, br. 18—19.

autor dokazuje da ima više vrsta istine kao što je transcendentna istina ili istina u sebi (*veritas transcendentalis*), formalna istina (*veritas formalis*) ili istina za nas, tj. kako je mi shvaćamo, koja se kao rezultat našeg spoznajnog procesa sastoji u poklapanju našega pojma o nekoj stvari sa samom stvari. Isto tako postoji bitna istina (*veritas essentialis*) koja se sastoji u bitnom transcendentnom odnosu prema svom uzoru, a stječe se jednostavnim poimanjem kojim se spoznaje bit neke stvari, te konačno nebitna istina (*veritas accidentalis*) koja se sastoji u izricanju našeg suda o nekoj stvari kao rezultat druge i treće spoznajne operacije (rasuđivanja i zaključivanja).⁴⁶ Međutim, ni u istinitim, ni u lažnim rečenicama ne mogu stajati zajedno proturječne tvrdnje u kojima je jedan sud uvijek istinit, a drugi uvijek lažan, jer takav odnos izvire iz same biti stvari.⁴⁷

Kao logičan nastavak rasprave o pojmovima i rečenicama Gradić nadovezuje govor o silogizmima kao najsavršenijem načinu dokazivanja ili logičkog zaključivanja. On ga, po Aristotelu, definira kao umni postupak kojim iz sigurnih i poznatih postavki dolazimo do dotle nesigurnog ili nepoznatog zaključka.⁴⁸ Njegova je vrijednost u tomu što iz njegovih pravilno postavljenih prethodnih stavki uvijek nužno proizlazi siguran i očit zaključak. Postoje tri silogističke figure, dok četvrta, tzv. Galenova figura, ili uopće ne postoji ili se može svesti na one tri.⁴⁹

Sav ovaj spoznajni postupak i način sigurnog zaključivanja nalazi svoj najviši izraz u dokazivanju kojim se služi znanost da bi došla do sigurnih zaključaka. Svaka znanost nastaje iz prethodnih spoznaja. Za svaki dobar i ispravan postupak potrebne su dvije predspoznaje: spoznaja same stvari i spoznaja njene biti.⁵⁰

Dokazivanje ili znanstveni silogizam mora se sastojati od istinitih prethodnih stavki. Silogizam je, naime, misaoni postupak ili razmišljanje koje se sastoji od tri tako međusobno povezana suda da iz prvih dvaju uvijek nužno slijedi treći, zaključak.⁵¹

Samo dokazivanje može biti uzročno (*propter quid*) tj. takvo dokazivanje koje proizlazi iz jasnih načela i daje odgova-

⁴⁶ N. dj. str. 6—7, br. 20.

⁴⁷ N. dj. str. 7, br. 21; usp. Aristotel, *De interpretatione*, I, 5—6.

⁴⁸ S. Gradić, n. dj. str. 7, br. 22.

⁴⁹ N. dj. str. 7, br. 23; Aristotel, *Analytica priora*, I, 1—26.

⁵⁰ S. Gradić, n. dj. str. 8, br. 24; Aristotel, *Analytica posteriora*, I, 1.

⁵¹ S. Gradić, n. dj. str. 8, br. 25.

rajuće tumačenje stvari, i načinsko (*quia*), tj. dokazivanje koje ne proizlazi iz tako jasnih načela niti daje odgovarajuće tumačenje same stvari. Uzročno se bitno ne razlikuje od »najizvrsnijeg dokazivanja« (*demonstratio potissima*) i dijeli se na dokazivanje po uzroku i dokazivanje po učinku. U samom dokazivanju ne može se ići u beskonačnost, jer se na taj način ne bi moglo ništa dokazati, nego se dolazi do nekih osnovnih i nedokazivih načela, tj. načela koja ne treba dokazivati jer sadrže očitu istinu pa kao takva mogu poslužiti kao pretpostavke za sve ostalo dokazivanje.⁵²

Prava znanost se ne bavi pojedinačnim i nenužnim, nego samo općim i nužnim i to ne s obzirom na njegovo postojanje nego s obzirom na njegovu povezanost sa svojim odgovarajućim uzrokom. Zato se o istoj stvari ne može imati samo neko nesigurno mišljenje i znanstvena sigurnost, iako može postojati trajno raspoloženje ili habitus za jedno i drugo.⁵³ U povezanosti s tim postoji i habitualna znanost (*scientia habitualis*). Ona je kao i ostali prirodni habitusi neke vrsti prirodne kakvoće koja ojačava prirodnu spoznajnu moć da lakše djeluje.⁵⁴ Taj habitus, kao i svi ostali, stječe se čestim opetovanjem istih ili sličnih čina, a gubi čestim ponavljanjem suprotnih čina.⁵⁵ Takav spoznajni habitus ne posjeduju ni životinje, ni vanjska ili unutrašnja osjetila kao takva, kao ni pokretne moći, nego samo razum, volja i pamćenje.⁵⁶

Osim znanstvenog habitusa postoje i drugi habitusi kao što je habitus načelâ koji se ne smije pobrkati s razumskom moći, nego je kvaliteta pridodana samoj spoznajnoj moći. Habitualne i aktualne znanosti dijele se na praktične i spekulativne. Razlikuju se po objektu na koji se odnose. Praktične se odnose na djelatni, a spekulativne na nužni predmet bez obzira na samo djelovanje. I jedne i druge su posve ravnopravne. To što je neka znanost praktična ili spekulativna ništa ne dodaje niti oduzima samom pojmu znanosti. I jedne i druge imaju svoje podređene znanosti (*scientiae subalternae*) koje o njima ovise. Tri su spekulativne znanosti koje se međusobno razlikuju po različitoj apstrakciji objekta: fizika, matematika i metafizika.⁵⁷

⁵² N. dj. str. 8, br. 26; Aristotel, *Topica*, I, 24; *Analytica posteriora*, I, 2.

⁵³ S. Gradić, n. dj. str. 8, br. 27; Aristotel, *Analytica posteriora*, I, 4.

⁵⁴ S. Gradić, n. dj. str. 8—9, br. 28.

⁵⁵ Usp. Aristotel, *Metaphysica*, V, 20.

⁵⁶ S. Gradić, n. dj. str. 9, br. 29.

⁵⁷ N. dj. str. 9, br. 30; Aristotel, *Metaphysica*, XI, 8.

II. FIZIKA

Drugi, najveći dio svoje knjige Gradić posvećuje fizici,⁵⁸ koja se, po Aristotelu, bavi osjetnom i promjenljivom stvarnošću. Ona je unatoč tomu teorijska znanost, jer proučava načela koja su zajednička promjenljivim i nepromjenljivim tjelesima.⁵⁹ Budući da svaka znanstvena metoda počinje izlaganjem načela, dobro je postupio Aristotel — konstatira Gradić — što svoje izlaganje o fizici počinje tumačenjem načela naravnog tijela podložnog promjenama.⁶⁰ Počelo je ono prvo po čemu nešto jest, ili postaje, ili se spoznaje.⁶¹ Budući da pojedine znanosti imaju vlastita načela ili istine po kojima spoznajemo druge istine, počela se mogu iskustveno dokazati, slično kao što se preko prirodnih promjena dolazi do počela tjelesa koja nastaju ili nestaju.⁶² Od svih načela Aristotel daje najveću važnost načelu uzročnosti, a onda ostalim načelima kao što su načela nastajanja i nestajanja. Tako pisac ovog djela uvodi čitaoca u Aristotelovu nauku o zbiljskim bićima (*ens in actu*) i bićima u stanju mogućnosti (*ens in potentia*), koja je najviše došla do izražaja u nauci o prativari (*materia prima*) i obliku (*forma*) kao počelima individualizacije bića, tj. počelima po kojima neko biće postaje jedinka ili takvo biće da se ne može rastaviti na svoje osnovne sastojke a da ne izgubi svoju pravu narav ili stvarni razlog postojanja. Svaka je jedinka s obzirom na oblik jednaka svim ostalim jedinkama. Ono po čemu se ipak razlikuje od ostalih jest prativar.⁶³

Da postoji prativar kao zajednička potka svih tvarnih bića vidljivo je odatle što neko biće, mijenjajući supstancijalni oblik i postajući neko drugo biće ipak ne prestaje biti biće, premda nije više što je prije toga bilo. Budući da prativar po sebi u zbilji nije ništa, može primiti bilo kakav oblik i postati bilo kakvo tvarno biće.⁶⁴ Takva supstancijalna prativar vrlo je nesavršena pa je lakše reći što ona nije nego što zapravo jest. Ona po sebi nije ništa ni količinski ni ono što određuje neko biće, ali ipak nešto jest.⁶⁵ Ne posjeduje nikakav supstancijalni oblik, nego je jednostavna i nesavršena samostojnica (*substantia*) koju usavršava drugi supstancijalni sastojak.⁶⁶ Budući

⁵⁸ S. Gradić, n. dj. str. 10—38.

⁵⁹ Aristotel, *Metaphysica*, V, 2.

⁶⁰ S. Gradić, n. dj. str. 10, br. 32.

⁶¹ Usp. Aristotel, *Metaphysica*, I, 1.

⁶² S. Gradić, n. dj. str. 10—11, br. 33.

⁶³ N. dj. str. 11, br. 34—35; Aristotel, *Metaphysica*, V, 6.

⁶⁴ Usp. Aristotel, *Physica*, III, 5.

⁶⁵ S. Gradić, n. dj. str. 11, br. 36; Aristotel, *Physica*, I, 9.

⁶⁶ Aristotel, *Metaphysica*, XII, 2.

da ne posjeduje nikakvo fizičko bivstvo (*actus physicus*), s pravom se smatra čistom mogućnošću. Ona ipak nije nebiće, jer posjeduje metafizičko bivstvo (*actus metaphysicus*) različito od oblika.⁶⁷ Ona svojom univerzalnom trpnom moći može poprimiti svaki bilo supstancijalni, bilo pripadni (*accidentalis*) oblik. Ipak se ona prvenstveno odnosi na supstancijalne prirodne oblike uzete neodređeno, a drugotno i na pripadne oblike. Zato su pratvar, oblik i lišavanje (*privatio*) počela svakog nastajanja fizičkog, sastavljenog bića u kojemu, osim pripadnih (akcidentalnih) postoje i samostojni duhovni i tvarni oblici.⁶⁸ Duhovne neposredno stvara Bog a da mu pri tom nije potrebno ikakvo drugo biće, dok se tvarne samostojnice (supstancije) nalaze u mogućnosti same tvari.⁶⁹ Nastajanje po sebi nije nikakvo rađanje iz nebića u apsolutnom smislu riječi, nego je zapravo samo prijelaz nekog bića iz stanja mogućnosti u stanje zbilje.⁷⁰ Pratvar je mogućnost koja može, ali ne mora, poprimiti neki određeni oblik. No da se zaista i zbude taj prijelaz iz mogućnosti u zbilju, potreban je čin nekog već postojećeg uzroka.⁷¹ Taj se prijelaz iz mogućnosti u zbiljnost zove gibanje ili zbivanje. Čitava je narav kao sveukupnost bića podložna promjenama ili procesu kojim bića ostvaruju svoj oblik,⁷² dok je gibanje (*motus*) metafizička kategorija koja označava prijelaz bića iz stanja mogućnosti u stanje zbiljnosti. Gradić ga skupa s Aristotelom definira kao zbiljnost bića u mogućnosti ukoliko je u mogućnosti (*actus entis in potentia prout in potentia*).⁷³ Ono se ne nalazi u biću od kojega potječe, nego samo u biću koje biva gibano.⁷⁴ Budući da se mogućnost i zbiljnost odnose na razne kategorije bića, zato i samo gibanje ili zbivanje koje označava prijelaz iz stanja mogućnosti u stanje zbilje može biti različito. Može se odnositi na razne kategorije bića, ali ipak ne na sve kategorije, kao što su npr. djelatnost i trpnja koje su po sebi već neko gibanje pa se od njega razlikuju samo formalno.⁷⁵ Kategorije na koje se ono odnosi jesu u prvom redu samostojnice (*substantia*), kakvoća, kolikoća i mjesto.⁷⁶ Gibanje koje se odnosi na samostojnicu zove se rađanje

⁶⁷ N. dj. VII, 1; S. Gradić, n. dj. str. 11—12, br. 37.

⁶⁸ Aristotel, *Metaphysica*, XII, 1—2.

⁶⁹ S. Gradić, n. dj. str. 12, br. 38—40.

⁷⁰ Aristotel, *Metaphysica*, IX, 8.

⁷¹ N. mj.

⁷² N. dj. V, 4.

⁷³ Aristotel, *Physica*, III, 1, 3.

⁷⁴ S. Gradić, n. dj. str. 16, br. 48.

⁷⁵ N. dj. str. 16, br. 48.

⁷⁶ Aristotel, *Physica*, III, 1.

ili nastajanje i propadanje. Promjene koje se odnose na kakvoću zovu se preinake (*alteratio*). Promjena kolikoće zove se rast ili smanjivanje, a gibanje koje se odnosi na mjesto zove se pomicanje.⁷⁷

Svako tvarno tijelo zauzima neki prostor. Prostor je mjesto koje zauzima neko tijelo ili ga ostavlja gibanjem.⁷⁸ Svi pripadni i svi samostojni (supstancijalni) dijelovi nekog tijela zauzimaju mjesto po jednom jedinom »gdje« koji je izraz količine. Po tom tvarnom »gdje« tjelesa postaju neprobijna. Isto tako dva ili više tvarnih tjelesa ne mogu istodobno zauzimati dva mjesta, dok to nadnaravna mogu.⁷⁹

U uskoj povezanosti s pojmom mjesta stoji pojam praznine. Ona ne postoji kao »mjesto u kojemu nema ništa«, jer bi to bila očita proturječnost. Kad bi i postojalo nešto slično, u njemu se ne bi moglo zbivati gibanje životinja pa ni teških ni lakih tjelesa.⁸⁰

Vrijeme je stvarno biće koje se ne poistovjećuje s gibanjem. Ono je mjera gibanja s obzirom na »prije« i »poslije« pa je kao takvo s njim usko povezano kao njegova osobina.⁸¹

Na izlaganje o gibanju kao bitnom svojstvu tvarne naravi Gradić nadovezuje govor o uzrocima koje, po skolastičkoj podjeli, svrstava u 8 skupina: 1. opće i posebne; 2. bitne i nebitne; 3. moralne i fizičke; 4. nužne i slobodne; 5. jednoznačne (*univoca*) i višeznačne (*aequivoca*); 6. sveopće i djelomične; 7. neposredne i posredne te 8. prvotne i sredstvene (*instrumentalis*). Međutim, svi se oni mogu svesti na četiri poznata uzroka: 1. tvorni (*efficiens*); 2. svršni (*finalis*); 3. tvarni (*materialis*) i 4. oblikovni (*formalis*). Sam uzrok je stvarno počelo koje svojim stvarnim utjecajem ili djelovanjem daje bivstvovanje nečemu što je od njega različito, a to je njegov učinak. Uzrok može biti samo ono što je stvarno biće te mora stvarno utjecati na svoj učinak. Pratvar (*materia prima*) i oblik (*forma*) su unutrašnji uzroci bivstvovanja, dok je tvorni uzrok uzrok vanjskog bivstvovanja. Bez tog uzroka ne može postojati nikakvo zbivanje ili gibanje, jer ne može postojati prijelaz iz stanja mogućnosti u stanje zbiljnosti bez nekog stvarnog pokretača koji se već nalazi u stanju zbiljnosti.⁸² Gradić posvećuje dosta prostora tumačenju raznih vrsta uzroka, posebno tvar-

⁷⁷ N. dj. V, 1—2; VII, 7; S. Gradić, n. dj. str. 16—17, br. 48—51.

⁷⁸ Aristotel, *Physica*, IV, 1—15.

⁷⁹ S. Gradić, n. dj. str. 17, br. 50.

⁸⁰ N. dj. str. 17, br. 51.

⁸¹ N. dj. str. 17, br. 52; Aristotel, *Physica*, IV, 10—14.

⁸² S. Gradić, n. dj. str. 14, br. 44; Aristotel, *Physica*, II, 6—9; *Metaphysica*, XI, 10.

noga i oblikovanoga,⁸³ tvornoga,⁸⁴ bitnoga i nebitnoga⁸⁵ služeći se pri tom uobičajenim primjerima skolastičke filozofije.

Nabrojani uzroci djeluju u sklopu četiriju elemenata od kojih je sastavljena Zemlja ili »sublunarni svijet« (zemlja, voda, zrak i vatra) za koji se može ne samo vjerovati nego i razumom dokazati da je započeo u vremenu.⁸⁶ Međutim, nebeski je svod važniji dio svijeta. Ne sastoji se ni od jednog od onih četiriju elemenata, ni od samostojne pratvari (*materia prima substantialis*), ni oblika, niti se ravna po našim zakonima, nego je tijelo sasvim jednostavno koje se zbog toga zove »peta samostojnica« (»kvintesencija«).⁸⁷ Karakteristika nebeskog svoda je mjesno gibanje koje se u ovom slučaju zove kružno. »Iz nebeskog prirodnog kružnog i vječnog gibanja — veli Gradić — Aristotel zaključuje da je nebeski svod nepropadljiv. Isto se tako iz razlike njegova gibanja zaključuje da su ta dva svijeta različita«.⁸⁸ Drugim riječima, zvijezde nisu podložne nikakvim promjenama, kao što su nastajanje, nestajanje, povećavanje, smanjivanje itd.⁸⁹ Iako su jedan i drugi svijet tvarni i osjetni, ipak se veoma razlikuju po tvari od koje su sastavljeni. Sublunarni svijet je sastavljen od četiriju spomenutih elemenata, a zvijezde od »pete samostojnice« (supstancije) ili »etera« koji nije podložan svim onim promjenama kojima su izložena ona četiri elementa. Upravo je ta Aristotelova nauka, koja je postala svojina gotovo cijele srednjovjekovne filozofske misli, kao što je poznato, nakon Galilejevih otkrića bila podvrgnuta temeljitoj kritici doživjevši svoju korjenitu promjenu.

Ne manji prostor Gradić posvećuje tumačenju pojmova nastajanja i nestajanja tvarnih tjelesa koje dijeli na bitne i nebitne. Oba pojma shvaća kao posvemašnju promjenu (*mutatio totius in totum*) pri čemu je nastajanje prijelaz iz nesubjekta u subjekt, a propadanje iz subjekta u nesubjekt.⁹⁰ Zbog toga se supstancijalno nastajanje i nestajanje međusobno razlikuju kao biće i nebiće. No, budući da nijedan supstancijalni oblik ne propada a da pri tom ne nastaje neki drugi, s pravom se kaže da je propadanje jednoga istodobno nastajanje drugoga.⁹¹ U uskoj povezanosti s tim Gradić raspravlja o pojmovima kao što su trajanje u vremenu,⁹² početak neke stvari u vremenu

⁸³ S. Gradić, n. dj. str. 14, br. 45.

⁸⁴ N. dj. str. 15, br. 46.

⁸⁵ N. dj. str. 15, br. 47; Aristotel, *Physica*, II, 5—8.

⁸⁶ S. Gradić, n. dj. str. 17, br. 52.

⁸⁷ Usp. Aristotel, *De coelo et mundo*, I, 2—3.

⁸⁸ S. Gradić, n. dj. str. 17—18, br. 53.

⁸⁹ Usp. Aristotel, *De generatione et corruptione*, I, 8—20.

⁹⁰ S. Gradić, n. dj. str. 18, br. 55.

⁹¹ N. dj. str. 18, br. 56.

⁹² N. dj. str. 18, br. 57.

ili njezin vremenski svršetak,⁹³ prvotni i drugotni uzrok nastajanja nekog tijela,⁹⁴ uloga pripadnog svojstva (*accidens*) u nastajanju nekog drugog pripadnog svojstva ili samostojnice kao sredstvenog uzroka (*causa instrumentalis*),⁹⁵ odnos glavnog i sredstvenog uzroka u nastajanju ili nestajanju nekog tijela,⁹⁶ pojam promjene (*alteratio*),⁹⁷ narav sile u porastu (*intensio*) u tvarnom i količinskom smislu,⁹⁸ pojam djelovanja (*actio*) općenito⁹⁹ i u fizičkom smislu,¹⁰⁰ pojam antiperistaze (leta projektila),¹⁰¹ pojam gibanja svjetla,¹⁰² pojam uzvratnog djelovanja (*reactio*) i pojam otpora tom djelovanju.¹⁰³

U vezi s Aristotelovom teorijom o gibanju nebeskih sfera i »prirodnom mjestu« nebeskih tjelesa Gradić piše da se četiri počela (zemlja, voda, zrak i vatra) dijele na »teška« (zemlja i voda) i »laka« (zrak i vatra) prema tomu da li »padaju« ili se »dižu« prema svom »prirodnom mjestu«. »Teška« tjelesa su načinjena od zemlje pa njihovo gibanje ne može ići dalje od središta svemira (Zemlje), dok su »laka« načinjena od vatre. Vatra ne može ići izvan nebeskog svoda koji zaokružuje svijet promjenljivih tjelesa. »Teška« tjelesa su u gibanju sve dok ne stignu u svoje »prirodno mjesto«. Ako ih pomaknemo odatle, teže k povratku. No, našavši se jednom u svom »prirodnom mjestu«, tjelesa gube inerciju i postaju nepokretna. Zemlja i vatra su međusobno oprečna počela i to ne samo s obzirom na »prirodno mjesto«, nego i s obzirom na svoju kvalitativnu oprečnost kakva se pokazuje na naš dodir: zemlja je hladna, a vatra vruća. No, osim te temeljne oprečnosti »hladno« — »toplo«, postoji još jedna opreka: »suho« — »vlažno«. Tako postoje četiri moguće kombinacije: »toplo« — »suho«, »toplo« — »vlažno«, »hladno« — »suho« i »hladno« — »vlažno«. Vatra i zemlja odgovaraju pojmovima »toplo« — »suho« i »hladno« — »suho«, dok zrak i voda odgovaraju pojmovima »toplo« — »vlažno« i »hladno« — »vlažno«. Iako su zemlja i vatra dva sasvim oprečna počela (»posve teško« i »posve lagano«), ona ipak stupaju u međusobni odnos, jednako kao što stupaju u odnos voda i zrak od kojih je prvo »relativno teško«, a drugo »relativno lagano«. Jedna i druga teže k padanju ako je neko tijelo

⁹³ N. dj. str. 19, br. 58.

⁹⁴ N. dj. str. 19, br. 60.

⁹⁵ N. dj. str. 19, br. 62.

⁹⁶ N. dj. str. 19, br. 63—64.

⁹⁷ N. dj. str. 19, br. 65.

⁹⁸ N. dj. str. 20—21, br. 66.

⁹⁹ N. mj. str. 68.

¹⁰⁰ N. mj. br. 69.

¹⁰¹ N. mj. str. 22, br. 70.

¹⁰² N. mj. br. 71.

¹⁰³ N. mj. br. 72.

ispod njih lakše ili k dizanju, ako je tijelo iznad njih teže. Budući da je gibanje tih četiriju počela u pravcu njihova »prirodnog mjesta« ograničeno kako s obzirom na »visinu« tako i s obzirom na »dubinu«, ona ipak — stigavši na svoje »prirodno mjesto« — ne miruju nego se međusobno prožimaju svojim oprečnim osobinama stvarajući tako mješovita počela. Nestajanje jednog počela ujedno znači nastajanje drugoga, i obratno. Taj proces nastajanja i nestajanja je kružan pa je kao takav neograničen.¹⁰⁴

Aristotelov »sublunarni svijet« carstvo je nastajanja i nestajanja, dviju pojava koje su veoma usko povezane. Postoji apsolutni početak za neke stvari, a isto tako i apsolutni svršetak, što je posljedica njihove sastavljene naravi koja nastaje spajanjem i prožimanjem onih četiriju osnovnih i vječnih počela. Ona su nosioci svih zbivanja »sublunarnog svijeta«, svih njegovih promjena. Posljedica njihova miješanja i prožimanja nisu samo »težina« i »lakoća« nego i druga često oprečna svojstva, kao što su »tvrdo« — »meko«, »glatko« — »hrapavo«, »svijetlo« — »tamno«, a posebno »toplo« — »hladno«, »suho« — »vlažno«. Kod tako sastavljenih tjelesa isčezavaju osobine temeljnih sastojaka. Jedno se tijelo može pretvoriti u drugo zahvaljujući zajedničkom svojstvu koje posjeduju sva četiri temeljna počela.¹⁰⁵ Kada su takva sastavljena tijela slična, nastaju anorganska tijela kao što su kamenje, kristali, kovine, soli itd. te organska kao što su kosti, meso, tkiva živih bića itd. Ti su pojedinačni organi podloga životnom početlu koje ne samo da ujedinjuje sve organe u jedinstvenu cjelinu (organizam), nego mu daje i novu kvalitetu koju dotle nije imalo, a to je život. Jedna od veoma važnih posljedica miješanja i međusobnog prožimanja osnovnih počela jesu sve astronomske i atmosfere pojava, kao što su zvijezde, komete, polarna svjetlost. Mlječna staza, duga, potresi, vjetrovi, morski valovi, plima i oseka, vulkanska djelatnost, magla, grmljavina, gromovi, isparavanje vode, kiša, snijeg, led, godišnja doba itd. Sve te zemaljske pojave nastaju međusobnim prožimanjem zemlje i vode, od kojih je prvi element, pod utjecajem Sunčeve topline, »topao i suh«, a drugi »hladan« i »vlažan«. Od »hladnog« i »vlažnog« počela nastaju kiša, rosa, tuča, snijeg, magla, duga, itd., a od »suhoga«, pod utjecajem Sunčeve topline i »nadlunarnog svijeta« komete, zvijezde itd. U tumačenju svih tih prirodnih pojava Gradić vjerno pristaje uz Aristotelovo tumačenje nadopunjavajući ga od vremena do vremena rezultatima novih otkrića ili vlastitih zapažanja. Tako npr. za Mlječnu stazu

¹⁰⁴ N. dj. str. 22—23, br. 73—76; Aristotel, *De coelo et mundo*, II, 3; IV, 1—9.

¹⁰⁵ Aristotel, *De coelo et mundo*, IV, 5—8.

kaže da je sastavljena od velikog mnoštva zvijezda različite veličine koje drži na okupu privlačna sila, kako se to lijepo može utvrditi teleskopom.¹⁰⁶

Na prvi trenutak iznenađuje da Gradić svoja razmatranja o psihologiji donosi u sklopu fizike. To nam, međutim, postaje jasno ako se sjetimo da aristotelovska fizika ne raspravlja samo općenito o prirodi i njezinim načelima, nego i o svim konkretnim bićima bez obzira jesu li živa ili neživa, razumska ili nerazumska. Živim bićima Aristotel posvećuje osobito veliku pažnju u čitavom nizu rasprava, među kojima se dubinom zapazanja i originalnošću posebno ističe *De anima* (O duši). Gradićevo izlaganje psihologije uglavnom se oslanja na to djelo. Odmah na početku svoga izlaganja skupa s Aristotelom definira živo biće kao biće koje se pokreće samo od sebe,¹⁰⁷ tj. biće koje u sebi ima počelo gibanja.¹⁰⁸ Duša je pokretni i uzorni uzrok tijela. Ona se odnosi prema tijelu kao oblik prema pravtvari ili zbiljnost prema mogućnosti. Osim toga, ona je »prvi čin naravnog organskog tijela koje ima život u mogućnosti«¹⁰⁹ ili ono što nam omogućuje da živimo, osjećamo, da se pokrećemo i razumijevamo.¹¹⁰ Zato se ne može promatrati kao zasebna cjelina neovisno o tijelu. Sva živa bića nemaju istu narav, nego su piramidalno raspoređena po stupnju savršenosti svojih uloga.¹¹¹ Iako postoje četiri stupnja živih bića (biljni, osjetilni, pokretni i misleni) i pet različitih rodova živih bića (biljni, osjetilni, pokretni, osjetilno-željni i razumski), ipak postoje samo tri stupnja ili vrste duše: biljna, osjetilna i razumska.¹¹² Razumska formalno uključuje u sebi osjetilnu i biljnu, a osjetilna biljnu, ali ne kao zasebnu dušu. Duša je u sebi jedinstvena pa je lučenje njezinih dijelova samo logičko.¹¹³ Vrlo je vjerojatno, naglašava Gradić, da čovjek postupno dobiva najprije biljnu, zatim osjetilnu pa tek onda razumsku dušu koja po svojoj naravi uključuje dvije prethodne. Prilikom smrti zbiva se suprotan proces: najprije ga napušta razumska duša, zatim osjetilna i na kraju biljna. Kost i mišići mrtvaca u tom slučaju nisu više organi duše.¹¹⁴

Glavno središte duše je srce koje prvo počinje živjeti, a umire posljednje. No, ona također prebiva i u utrobi, mozgu, žilcima, mesu, kostima, zubima i u svemu onomu što na neki

¹⁰⁶ S. Gradić, n. dj. str. 30, br. 108.

¹⁰⁷ N. dj. str. 32, br. 115.

¹⁰⁸ Aristotel, *De anima*, II, 1.

¹⁰⁹ N. dj. II, 2.

¹¹⁰ N. dj. II, 3.

¹¹¹ S. Gradić, n. dj. str. 37, br. 116.

¹¹² Aristotel, n. dj. II, 3.

¹¹³ S. Gradić, n. dj. str. 32, br. 117.

¹¹⁴ N. dj. str. 32—33, br. 118.

način živi.¹¹⁵ Ipak ona ne oživljava krv, sokove, mlijeko, moždinu, nokte, dlake i izmet. Slično vrijedi i za biljke u kojih je živo korijenje, lišće, stabla, cvjetovi, plodovi i sjemenke, dok jaja i sjeme životinja nije prožeto dušom.¹¹⁶ Duša djeluje uz pomoć svojih od sebe realno različitih moći, koje se međusobno razlikuju prema predmetima na koje su usmjerene ili činima koje vrše. Tako su neke njezine moći neorganske, a druge organske. Organske su moći biljne i osjetilne, dok je razumska moć neorganska.¹¹⁷ Biljna duša ima tri glavne moći: hranjenja, rasta i razmnožavanja.¹¹⁸ Postoje i druge duševne moći podređene već rečenima i međusobno se razlikuju.¹¹⁹

Osjetilna duša ima pet vanjskih i tri unutrašnja osjetila. Od vanjskih su najvažniji opip i okus.¹²⁰ No sva su istodobno djelatna i trpna: djelatna ukoliko u sebi pobuđuju dojmove na koje je neposredno usmjerena duša; trpna, ukoliko primaju u sebe osjetne slike koje mogu biti osjetilno utisnute (*species impressa*) i osjetilno izražene (*species expressa*).¹²¹ Sva su osjetila, kako vanjska tako i unutrašnja, realno različita od duše.¹²² Isto tako postoji razlika između osjeta u pravom smislu u kojemu svaki pojedini organ prima svoje specifične »vlastite dojmove« i spoznajâ nekih vlastitosti koje su zajedničke svim osjetilima, kao što su npr. gibanje ili mirovanje, oblik, veličina, broj itd. To su tzv. zajednički dojmovi (*sensus communis*).¹²³

Osim spoznajnih moći kojima se služi razum postoji također i osjetilna težnja (*appetitus sensitivus*) koju usavršava volja. Po njoj čovjek mrzi zlo i od njega bježi ili pak teži k dobru. Tako čovjek po činu osjetilne težnje bježi od zla, a po činu žudnje (*concupiscentia*) teži k dobru. Njezina podjela na gnjevnju (*irascibilis*) i požudnu (*concupiscibilis*) nije realna. Sjedište joj je, skupa s drugim unutrašnjim osjetilima, u srcu ili u onomu što odgovara tom pojmu.¹²⁴

Postoje dvije vrste dojmova: zajednički koje primaju sva osjetila ili barem većina njih, kao što su količina, pokret, mjesto itd. i posebni koji su vlastiti svakom pojedinom osjetilu kao što su npr. zvuk za uho, miris za njuh itd. Zajednički se ne odnose ni na jedno posebno osjetilo. Tako npr. oko uvijek

¹¹⁵ Usp. Aristotel, *De partibus animae*, III, 4.

¹¹⁶ S. Gradić, n. dj. str. 33, br. 119.

¹¹⁷ N. dj. str. 33, br. 120.

¹¹⁸ N. dj. str. 33—34, br. 122—126; Aristotel, *De anima*, II, 2; III, 9.

¹¹⁹ S. Gradić, n. dj. str. 33, br. 121.

¹²⁰ Aristotel, *De anima*, II, 8—17.

¹²¹ S. Gradić, n. dj. str. 34—35, br. 126; Aristotel, *De anima*, III, 1—5.

¹²² S. Gradić, n. dj. str. 35, br. 128.

¹²³ N. mj. br. 127; Aristotel, *De anima*, II, 6; III, 1.

¹²⁴ S. Gradić, n. dj. str. 35, br. 128; Aristotel, *De anima*, III, 9; *De iuventute et senectute*, 2.

vidi samo boju ili ono što se može svesti na taj pojam, ali ponekad griješi kada je u pitanju oblik, težina, položaj itd.¹²⁵ Vlastiti predmet vida su boja i svjetlost. Svjetlost nije nikakvo tijelo ili samostojni (supstancijalni) oblik, nego osobina svijetlog tijela koja proizvodi ne samo svoju sliku po kojoj ju je moguće zapaziti, nego i drugu svjetlost u prozirnim tjelesima. Bez svjetla nema ni dojmova.¹²⁶

Postoje dvije vrste boje: prirodna koja nastaje kada različita svjetlost osvjetljuje razna tjelesa proizvodeći dojmove slične pravoj boji i stvarna kao osobina različita od same svjetlosti. Postoji također u dubini tjelesa. Stvarne srednje boje, kao što su zelena i modra, nisu mješavine više suprotnih boja kao što su npr. bijela i crna, nego su istodobno jednostavna svojstva i osnovne boje (*colores extremi*).¹²⁷

Na isti način pisac opisuje i druga osjetila, njihove predmete i vlastitosti, način na koji nastaju itd. Tako npr. tumači što su to zvuk,¹²⁸ glas i govor,¹²⁹ miris,¹³⁰ okus,¹³¹ opip¹³² te naglašava da svaki osjetni organ ima dvije vrste dojmova: ugodan i neugodan. Bol i naslada su posljedica nadražaja osjetila.¹³³ Uz njih postoji i »zajedničko osjetilo« (*sensus communis*) koje usklađuje i međusobno razlikuje podatke svih ostalih osjetila. Njegovo djelovanje se zove budnost, a zapreku za njegovo djelovanje stvara san koji nastaje kao posljedica isparavanja u kojemu zajedničkim djelovanjem mašte, razuma i volje nastaje sanjanje. Posjeduju ga ljudi i životinje.¹³⁴ Osjetne dojmove (*phantasmata*) čuva osjetilno pamćenje, jednako kao što se razumski dojmovi zadržavaju u razumskom pamćenju.¹³⁵ Pamćenje se razlikuje od nejasnog sjećanja (*reminiscentia*) po tomu što nam pamćenje brzo stvori sliku onoga što smo već jednom upoznali, dok se nejasno sjećanje odnosi na gotovo zaboravljene dojmove već spoznate stvari pa ih moramo oživljavati čitavim nizom s njima povezanih stvari. Pamćenje posjeduju životinje i ljudi, a nejasno sjećanje samo ljudi.¹³⁶

¹²⁵ S. Gradić, n. dj. str. 35, br. 129.

¹²⁶ N. dj. str. 35, br. 130; Aristotel, *De sensu et sensibili*, 1—3.

¹²⁷ S. Gradić, n. dj. str. 35—36, br. 132; Aristotel, n. dj. 3.

¹²⁸ S. Gradić, n. dj. str. 36, br. 133.

¹²⁹ N. mj. br. 134.

¹³⁰ N. mj. br. 135.

¹³¹ N. dj. str. 36—37, br. 136.

¹³² N. dj. str. 37, br. 137; Aristotel, *De sensu et sensibili*, 4—5.

¹³³ S. Gradić, n. mj.

¹³⁴ N. dj. str. 37, br. 138; Aristotel, *De somno et vigilia*, 1—6.

¹³⁵ Aristotel, *De anima*, III, 3.

¹³⁶ S. Gradić, n. dj. str. 37, br. 139; Aristotel, *De memoria et reminiscentia*, 1—4.

Razumska duša je po svojoj naravi upućena na tijelo koje usavršava dajući mu počelo života ili samostojni oblik.¹³⁷ Bez njega nije sposobna za stvaranje ili djelovanje te se od njega samo nasilno odjeljuje. Ipak, ona po svojoj biti nije ovisna o tijelu nego — i nakon rastavljanja od njega — nastavlja živjeti bez posebnog Božjeg zahvata, koji je bio nužan kod njezina stvaranja. U stanju svoje odijeljenosti od tijela ona od Boga prima svoje slike.¹³⁸ Ona je duhovna i besmrtna. To nije samo sigurna nauka vjere, nego se može i razumski dokazati.¹³⁹ Posjeduje tri prvotne i međusobno različite moći: razum, volju i razumsko pamćenje. Od njih opet nastaju druge moći kao što su čuđenje, smijanje itd. Pamćenje zadržava razumske slike, a volja kao razumska težnja slobodno teži k dobru i izbje-gava zlo. Volja sama za sebe ne može ništa htjeti, ako prije toga nije uz pomoć razuma upoznala neko dobro. Razum spozna je svako biće, bez obzira da li se radi o duhovnim, univerzalnim ili samo prividnim bićima. Dijeli se na djelatni i trpni. Prvi stvara slike s pomoću osjetilnih dojmova pa se s pravom kaže da ništa ne postoji u razumu, što prije nije postojalo u osjetilima. Drugi sa svoje strane od tih dojmova stvara razumijevanje (*intellectio*).¹⁴⁰

III. METAFIZIKA

Metafizika je — naglašava pisac — najodličnija filozofska znanost koja proučava nadosjetna bića. Odatle joj i ime. Predmet njezina proučavanja jest biće kao takvo u svoj svojoj širini analogno realnog bića, bez obzira da li se radi o zbiljskom ili samo potencijalnom biću.¹⁴¹ Budući da je i Bog biće, zato se ova znanost odnosi i na nj. Zbog toga je Aristotel naziva teologijom.¹⁴² Drugim riječima, predmet njezina proučavanja su apstrakcijom dobiveni najopćenitiji pojmovi kao što su pojmovi bića kao takva, uzroka ili prvih sigurnih načela iz kojih se opet izvode načela svih drugih znanosti.¹⁴³ Zato nije slučajno da je se naziva kneginjom znanosti, prvom filozofijom i mudrošću.¹⁴⁴

¹³⁷ Aristotel, *De anima*, II, 4—5.

¹³⁸ S. Gradić, n. dj. str. 37, br. 140.

¹³⁹ N. dj. str. 37—38, br. 141.

¹⁴⁰ N. dj. str. 138, br. 142.

¹⁴¹ Aristotel, *Metaphysica*, IV, 1; VI, 1.

¹⁴² N. dj. VI, 1.

¹⁴³ N. dj. I, 1—3.

¹⁴⁴ S. Gradić, n. dj. str. 39, br. 143.

Ovako shvaćeno biće Gradić u duhu kršćanske filozofije dijeli na stvoreno i nestvoreno, na stvarno i na moguće, samostojno i nesamostojno ili pripadno (*accidens*) te na pojedinačno i opće biće. Nestvoreno ili prvo biće je posve neovisno biće ili »biće o sebi« (*ens a se*), biće u svojoj punini, neograničeno, uvijek zbiljsko ili čista zbilja (*actus purus*). Ono je ujedno iskonski začetnik svega zbivanja (*ens movens immobile*), prauzrok svega itd.¹⁴⁵ Svi ti pojmovi mogu se pripisati isključivo samo Bogu od koga potječu sva ostala stvorena bića ili bića koja posjeduju samo udio u Božjoj biti i po svojoj biti ovise o njemu pa su zato ograničena, nesavršena, potencijalna i nenužna.¹⁴⁶ Da takvo biće zaista i postoji zaključujemo iz općeg urođenog uvjerenja svih ljudi, zatim iz vječnog poretka svih stvari te iz gibanja koje se — budući da ne postoji neograničeni broj uzroka — mora svesti na jednog iskonskog začetnika svega gibanja ili zbivanja (*primus motor immobilis*).¹⁴⁷

Sve štogod obuhvaćamo najopćenitijim pojmom bića ima svoju bit različitu od samog postojanja (bivstvovanja). Bit je ono što čini da je biće ono što jest. Budući da ima različitih bića, jasno je da je bit ono po čemu neko biće spada u neki rod ili vrstu bića i po čemu se razlikuje od svih drugih bića. Drugim riječima, bit je u svakom biću prvo i unutrašnje počelo svega što mi shvaćamo kao prvo i glavno bez obzira da li se radi o biću u stanju mogućnosti ili pak o zbiljskom biću. Zato se kaže da su biti vječne i nužne, dok je bivstvovanje samo privremeno i nenužno. Iako se poistovjećuje bit s bivstvovanjem, slično kao što se međusobno poistovjećuju rodni (generički), vrsni (specifični) i pojedinačni metafizički stupnjevi, oni se ipak formalno razlikuju.¹⁴⁸

Samostojnica ili samostojno biće (*substantia*) nosilac je i trajni subjekt svih promjena i svojstava koja ne mogu postojati za sebe nego se kao pripadna bića (*accidens*) u svom postojanju nužno oslanjaju na samostojnicu.¹⁴⁹ Takva se bića zovu »biće bića« (*ens entis*) ili »bića u drugomu« (*ens in alio*), ali ne kao njegov dio. Međutim, samostojnica postoji za sebe. Ona je biće komu po naravi pripada da postoji u sebi i za sebe. Razumska samostojnica se zove osoba i hipostaza.¹⁵⁰ Metafizika se prvenstveno bavi samostojnicama, a pripadnim bićima samo ukoliko se svode na njih.¹⁵¹

¹⁴⁵ Aristotel, n. dj. XII, 5—7.

¹⁴⁶ N. dj. V, 5.

¹⁴⁷ N. dj. XII, 5; S. Gradić, n. dj. str. 40, br. 145.

¹⁴⁸ S. Gradić, str. 40, br. 146.

¹⁴⁹ Aristotel, *Metaphysica*, V, 30.

¹⁵⁰ N. dj. V, 8; VI, 2; S. Gradić, n. dj. str. 40, br. 147.

¹⁵¹ Aristotel, n. dj. VII, 1—2.

Do sada je bilo govora o biću kao najopćenitijem pojmu, koje posjeduje razna svojstva, i zakonima koji vrijede za svako biće. Pogledamo li, međutim, pojedinačna bića, opazit ćemo da na neki način svakomu od njih pripada određen bitak prema kojemu svrstavamo bića u vrste i rodove. Niže rodove podređujemo višim rodovima kao vrste. Uzlazeći dolazimo do tako općenitih razreda bića koji zapravo nisu više rodovi niti pak vrste nekog zajedničkog roda, jer obuhvaćaju sve rodove i sve vrste bića koja su bića na isti način na koji im pripada bitak. Ti se najviši razredi bića za potrebe znanosti svrstavaju u deset ontoloških jednoznačnih kategorija (*praedicamenta*) koje se razlikuju po različitom odnosu prema samostojnici.¹⁵²

Biću kao biću ne može pripadati nijedno svojstvo koje po svojoj naravi pripada nekom pojedinačnom biću. Biće je, naime, transcendentalan pojam te je svaka stvarnost ujedno i biće. Zato se biću ne može pridijevati neko svojstvo koje ujedno ne bi bilo i biće ili bi se od njega stvarno razlikovalo. Ipak ima nekih oznaka koje pripadaju svakom biću, a da opet nisu isto značna sa samim pojmom bića.¹⁵³ Te su oznake jednota, istinitost i dobrota. Pojam bića, ukoliko je biće, pozitivan je pojam pa kao takav ne može u sebi biti razdijeljen. Taj pojam ne dodaje pojmu bića ništa stvarno, nego samo poriče podijeljenost. Ako se biće kao takvo odnosi na spoznajne moći koje ga prikazuju onakvim kakvo uistinu jest, zovemo ga istinitim. Zbog toga se kaže da je istinito ono što pravi razum može spoznati. Dobrota je biće ukoliko ga netko hoće ili želi pa se zato kaže da je dobrota ono što sva bića žele.¹⁵⁴

Od ovih triju transcendentálnih svojstava bića nastaju druga tri svojstva oprečna nabrojenima, a to su mnogoća, lažnost i zloća. Nisu različita od prije nabrojenih, jer ih nužno slijede kao drugotna svojstva. Mnogoća je isto što i jednota ukoliko se može povezati s nekim drugim »jednim« bićem. Lažnost je isto što i istinitost ukoliko se može spoznati da je istinita. Isto je tako i zloća isto što i dobrota ukoliko je netko razborito ili nerazborito izbjegava.¹⁵⁵

To su glavne Gradićeve misli sadržane u *Peripateticae philosophiae pronunciata disputationibus proposita*. Po sebi im se ne bi imalo što posebno dodati jer one nisu samo Gradićeve niti ih on takvima želi prikazati. One su više-manje zajednička filozofska baština svih mislilaca peripatetičko-skolastičkog usmjerenja. Ipak, današnji se manje upućen čitalac ili sljedbenik nearistotelovsko-skolastičkog smjera lako može naći u nedo-

¹⁵² N. dj. V, 7.

¹⁵³ N. dj. V, 6.

¹⁵⁴ S. Gradić, n. dj. str. 40, br. 149.

¹⁵⁵ N. mj. br. 150.

umici s obzirom na pojedinačne tvrdnje ili pak na cjelokupnu postavku pojedinih pitanja, posebno fizike ukoliko fiziku poima u galilejevskom, kvantitativnom smislu. Treba, međutim, imati na umu da ona kako za Platona tako i za Aristotela nije eksperimentalna znanost u modernom značenju te riječi, nego teorijska, kvalitativna znanost, filozofija prirode koja osjetilnu prirodu promatra u svjetlu metafizičkih načela pa se u tom smislu naziva također metafizikom osjetilnoga. No dok je priroda za Platona realna samo utoliko ukoliko odražava svijet ideja, dotle je za Aristotela carstvo zbivanja, gibanja ili promjena shvaćenih kao prijelaz iz stanja mogućnosti u stanje zbilje. Zato se platonovska fizika temelji na matematičkom ustrojstvu prirode kao posredniku između svijeta ideja i osjetilnoga, što je dalo znatnog zamaha razvoju matematike i astronomije. Za Aristotela, koji je svu svoju pažnju usmjerio na »realni bitak« u razvitku jedinke, to temeljno metafizičko usmjerenje dovodi do uključivanja u fiziku dviju ostalih znanosti: biologije koja proučava živu jedinku u svom organskom razvitku i psihologije koja proučava dušu u njezinoj neodvojivoj povezanosti s organizmom uvjetujući tako istraživanja na području zoologije i komparativne botanike, koje su se s vremenom sve više osamostaljivale kao posebne znanosti u odnosu na svoju metafizičku usmjerenost. Takvo poimanje fizike vlastito je praktično svim peripatetičko-skolastičkim filozofima pa Gradić u tomu nije nikakva iznimka. Njegovo nastojanje da ostane što dosljedniji Aristotelovoj slici svijeta najbolje pokazuje kako je — unatoč galilejevskoj revoluciji — u 17. st. privrženost aristotelizmu još uvijek bila jaka.

Budući da ovo Gradićevo djelo ne nosi nikakvu tiskarsku oznaku, samo se od sebe nameće pitanje vremena i mjesta njegova tiskanja. Francesco Maria Appendini misli da je napisano i tiskano u Rimu poslije završetka Gradićeva studija filozofije¹⁵⁶ pa ga vjerojatno treba smatrati nekom vrsti Gradićeva diplomskog rada. Poznati hrvatski kulturni povjesničar Đuro Körbler u prilog te Appendinijeve pretpostavke iznosi podatak da je Gradiću prilikom njegova odlaska na studij g. 1629. dubrovački senat bio dodijelio petogodišnju novčanu potporu od 30 škuda na godinu¹⁵⁷ te navodi zakon iz godine 1574. po kojemu je svaki dobitnik takve potpore nakon završenih studija bio dužan održati u Dubrovniku nekoliko javnih predavanja ili pak vratiti dobiveni novac.¹⁵⁸ Njegovo je mišljenje, s kojim se slaže i pisac ovih redaka, da je Gradić »tu dužnost zadovoljio

¹⁵⁶ F. M. Appendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*, II. Ragusa 1—03, str. 138—139.

¹⁵⁷ Đ. Körbler, *Pisma opata Stjepana Gradića*, str. 3, bilj. 5.

¹⁵⁸ N. dj. str. 4, bilj. 2.

spomenutom raspravom¹⁵⁹ premda njegova obveza nije nužno morala biti ograničena na ovaj tiskani tekst. U prilog Körblerove pretpostavke ide svakako i sam naslov Gradićeva djela (*Predavanja peripatetičke filozofije izložena u javnim raspravama*) kao i njegova posveta knezu Dubrovačke Republike i članovima Malog vijeća. Ne znamo s kakvim je uspjehom bilo primljeno u Dubrovniku ovo Gradićevo djelo i njegova filozofska predavanja, ali je svakako vrijedno uočiti tu praksu održavanja javnih predavanja još od 16. st. iz filozofije i drugih znanosti, kojom je vlada Dubrovačke Republike ne samo predstavljala općinstvu novozavršenog stručnjaka s određenog područja, nego i nastojala podići opću kulturnu razinu prosječnog dubrovačkog građanina.

Što se pak tiče sadržaja ovog Gradićeva djela valja naglasiti da bi bilo pogrešno u njemu tražiti neku posebnu originalnost što mu, očito, nije ni bila svrha. Nakana mu je bila što vjernije prenijeti Aristotelovu filozofsku misao svojim slušateljima i to njima razumljivim jezikom. Pri tom vrlo često upućuje na razna Aristotelova djela kojima se služio, doslovno ih citira ili pak prepričava nastojeći ostati vjeran peripatetičkoj tradiciji ili njezinoj tomističkoj interpretaciji pa je ono za nas dragocjeno svjedočanstvo ne samo školskog programa jednog poznatog sveučilišta 17. stoljeća, nego i svega onoga za što je bio sposoban jedan nadaren 20-godišnji filozof. Njegova podjela na logiku, fiziku i metafiziku sasvim jasno upućuje na trogodišnji raspored predavanja filozofije na Rimskom kolegiju. Stil mu je zbijen i jezgrovit, što ponekad ide na štetu jasnoće.

Drugo Gradićevo djelo koje dodiruje mnoge filozofske probleme je *Disputatio de opinione probabili cum P. Honorato Fabri* (Rim 1678). Radi se — kako mu sam naslov kaže — o Gradićevoj raspravi s uglednim francuskim isusovcem, filozofom, teologom i prirodoznanstvenikom Honoréom Fabrijem (1607—1688), s kojim su ga, inače, vezale mnoge prijateljske veze prije ove rasprave.¹⁶⁰ Njihovo je prijateljstvo došlo u pitanje kada je Fabri u djelu *Apologeticus doctrinae moralis Societatis Iesu* (Lyon 1670) napao neke suvremene filozofe i teologe, među kojima i Gradića, zbog tobožnjeg rigorizma u primjeni etičkih načela. Riječ je o problemu da li je u primjeni nekog nesigurnog ili sumnjivog zakona etički ili moralno dopušteno slijediti neko mišljenje suprotno zakonu pod uvjetom da se ono zasniva na vjerojatnim razlozima (probabilizam), iako za suprotno mišljenje postoje vjerojatniji razlozi (probabiliorizam). Taj su problem — kao što je poznato — u gnoseologiji pokrenuli pripad-

¹⁵⁹ N. mj.

¹⁶⁰ Usp. *Disputatio de opinione probabili*, str. 5, 123, 125.

nici platonske Nove akademije, među kojima su se osobito isticali Lacid (242—224. pr.n.e. upravitelj Akademije), Karnead (168—137. pr.n.e.), Klitomah (127—110. pr.n.e.) i Filon iz Larise (110—80. pr.n.e.). Tvorcem probabilizma kao moralnog sustava smatra se španjolski dominikanac Bartolomé Medina (1528—1580) koji je prvi tvrdio da je u moralnom životu dopušteno slijediti neko vjerojatno mišljenje, makar suprotno bilo vjerojatnije. Pod vjerojatnim mišljenjem razumijeva mišljenje koje zastupaju ozbiljni i učeni ljudi i za koje postoje ozbiljni i opravdani razlozi. Njegovu su nauku oko pola stoljeća podjednako zastupali bilo dominikanci, bilo isusovci, ali su je prvi napustili ponajviše nakon 1656. godine kada se papa Aleksandar VII naredio njihovoj vrhovnoj skupštini da je napusti nazvavši je laksnom pa ju je kao takvu slijedeće godine i osudio,¹⁶¹ dok su je drugi i dalje uporno slijedili i branili. Povod raspravi između Fabrija i Gradića bila je Gradićeve recenzija knjige *Theologia moralis adversus laxiores probabilistas* (Paris 1665) francuskog dominikanca Vincenta Barona (1604—1674) koju je kao savjetnik Kongregacije Indeksa povoljno ocijenio. To je Fabri shvatio kao još jedan napad na isusovačku nauku predbacujući Gradiću moralni rigorizam i navodne protuisusovačke osjećaje.¹⁶² U svom odgovoru na te napade Gradić na 129 stranica sustavno pobija Fabrijeva predbacivanja i napade služeći se pri tom razumskim dokazima, mišljenjem raznih filozofa, poznatijih teologa, Sv. pismom, službenim crkvenim učiteljstvom itd. i zalaže se za načelo ispravno formirane savjesti na temelju veće moralne sigurnosti kao jedino ispravnog pravila moralnog djelovanja.

Ono što nas, međutim, ovdje posebno zanima nije toliko teološki vid pitanja, koliko filozofska problematika koju Gradić dodiruje na više mjesta u svojoj knjizi. Odmah valja naglasiti da njezin polemički stil ne dopušta autoru da na sustavni način iznese svoje filozofske poglede. No, ipak je moguće saznati za njegovo gledište u odnosu na neke probleme koje drugdje prije toga nije iznosio. Ovdje ćemo se ograničiti na ono najbitnije bez posebnog ulaženja u pojedinosti rasprave.

U uvodnom dijelu svoje knjige — nakon što je dokumentirano pobio Fabrijeve otpužbe o navodnim protuisusovačkim osjećajima — Gradić opširno raspreda o značenju pojma *probabile* (vjerojatno) koji on ima kod platonovskih akademičara, peripatetika i epikurejaca¹⁶³ te razlici između pojmova *verisimile* (nalik na istinu) i *probabile* (vjerojatno), koje — čini se —

¹⁶¹ P. Mandonnet, *Le décret d'Innocent XI contre le probabilisme*. Paris 1902, str. 84—88.

¹⁶² S. Gradić, *Disputatio de opinione probabili*, str. 3—4.

¹⁶³ N. dj. str. 18.

Fabri nedovoljno luči.¹⁶⁴ Tumači da je za nj vjerojatno mišljenje ono koje se zbog pomanjkanja sigurnih dokaza oslanja na važne razloge i na autoritet razboritih ljudi.¹⁶⁵ Dobar dio stranica svoje knjige Gradić posvećuje otkrivanju nedosljednosti u Fabrijevu razmišljanju i proturječnosti u zaključivanju. To mu daje dobru priliku da svede Fabrijeve tvrdnje na silogizam i pokaže da je njegov protivnik pogriješio protiv pravila logike.¹⁶⁶ »Iz nesigurnih ili samo vjerojatnih gornjih stavki ne može se izvesti siguran zaključak«, predbacuje on Fabriju tvrdeći da su upravo takvi njegovi moralni zaključci koje nudi drugima.¹⁶⁷ Fabri, osim toga, po Gradićevu sudu nedovoljno razlikuje pojmove kao što su »vjerojatno« i »sigurno«¹⁶⁸ uzimajući ih u istom značenju te ga uspoređuje s nekim tko bi za sliku nekog čovjeka pokušao tvrditi da je to pravi čovjek.¹⁶⁹ »Ja zaključak silogizma zamišljam — piše Gradić — poput kakva tereta koji visi o prethodnim stavkama poput lanca sastavljenog od više međusobno čvrsto i stabilno povezanih prstenova. Dovoljno je da samo jedan od njih bude od kućine pa da sve dovede u pitanje, makar su ostali prstenovi od željeza. U tom slučaju je i čitava konstrukcija od kućine a ne od željeza«.¹⁷⁰

Budući da se uglavnom sva etička problematika ove rasprave vrti oko pojmova kao što su »sigurno«, »nesigurno«, »vjerojatno«, »vjerojatnije«, »manje vjerojatno« itd, Gradić posvećuje mnogo prostora njihovu tumačenju te zaključuje da se — kad ljudski razum nešto tvrdi ili niječe — na tri načina može biti siguran u to da se nije pogriješilo: s pomoću božanske objave, razmišljanjem izvedenim po zakonima dokazivanja ili pak prirodnom očitošću kao što je to npr. slučaj s općim uvjerenjem ljudi da Boga treba štovati, roditelje poštivati, ne činiti drugima što ne bismo željeli da drugi nama čini itd. Prvu od tih vrsta sigurnosti teolozi skupa s Tomom Akvinskim zovu sigurnošću vjere, drugu znanstvenom sigurnošću, a treću razboritom sigurnošću.¹⁷¹ Ni na jednu od tih vrsta sigurnosti, kaže Gradić, ne mogu se svesti Fabrijeve tvrdnje i zaključci. Zato ih naziva ne samo pogrešnima, nego i smiješnima, jer se protivne osnovnim zakonima logike.¹⁷² Ne može svatko izabrati sva-ko vjerojatno mišljenje i slobodno ga slijediti, jer nisu sva

¹⁶⁴ N. dj. str. 19.

¹⁶⁵ N. dj. str. 21.

¹⁶⁶ N. dj. str. 34.

¹⁶⁷ N. dj. str. 35.

¹⁶⁸ N. dj. str. 36, 94—96.

¹⁶⁹ N. dj. str. 37.

¹⁷⁰ N. dj. str. 34.

¹⁷¹ N. dj. str. 37.

¹⁷² N. dj. str. 37—40.

mišljenja jednako vjerojatna. U slučaju manje vjerojatnosti ne može se reći da se između dvaju oprečnih i podjednako vjerojatnih mišljenja može izabrati manje vjerojatno. Treba uvijek birati vjerojatnije, tj. takvo mišljenje iza kojega stoje jači i opravdaniji razlozi.¹⁷³ Na taj se način Gradić jasno opredjeljuje za probabiliorizam.

Zanimljivo je da Gradić svoju raspravu s Fabrijem smatra prvenstveno filozofskom ukoliko njezin predmet spada na etiku, a metodu koju pri tom primjenjuje zove neskolastičkom.¹⁷⁴ »Naša rasprava — veli on — ni na koji način nije teološka, jer je vođena na filozofski način. U njoj nema ništa što pripada nekoj određenoj vjeri, ništa što se ne bi odnosilo na sve ljude i narode, na njihovo pravo, običaje i način života. Nikada, naimе, nije postojao čovjek koji sam u sebi nije razmišljao ili s drugima raspravljao o dobru i zlu, o vrlinama i manama, o poželjnim i nepoželjnim stvarima, međusobno uspoređivao tuđe razloge i savjete što bi u određenom slučaju trebalo učiniti ili pak propustiti. To je zajedničko ljudima svih vjera i kultura te sljedbenicima svih filozofskih pravaca, bez obzira da li se pri tom radi o dogmatičarima koji bi htjeli saznati da li je put do etičke sigurnosti siguran, akademičarima koji pitaju da li je taj put sigurniji od drugih putova ili pak skepticima i sljedbenicima Pironija Elidskog koji misle da su svi putovi podjednako nesigurni.«¹⁷⁵

To su samo neka zapažanja i isječci iz Gradićeve *Disputatio de opinione probabili cum. P. Honorato Fabri* koji pružaju određen uvid u prilično suptilnu problematiku probabilizma i probabiliorizma, ali je ne iscrpljuju. Taj sud vrijedi i za ostala njegova djela i spise u kojima je obrađivao filozofska pitanja. Tek kada budemo detaljnije proučili svu njegovu rukopisnu ostavštinu u kojoj ima i filozofskih rasprava moći ćemo stvoriti zaokruženu sliku njegova filozofskog rada.

¹⁷³ N. dj. str. 70—76, 99—100, 102.

¹⁷⁴ N. dj. str. 125—126.

¹⁷⁵ N. dj. str. 126.

Summary

SOME OF THE PHILOSOPHICAL IDEAS OF STJEPAN GRADIĆ OF DUBROVNIK

In this study devoted to the erudite poet, philosopher, theologian, mathematician and Croatian diplomat Stjepan Gradić (1613—1683), the author, who refers to unpublished as well as to published material, briefly reconstructs Gradić's life and multiple activities and analyses at greater length two of Gradić's philosophical works.

S. Gradić was born of a noble family from Dubrovnik (in Croatia), *which provided a meeting place* for many illustrious and cultured personalities of the period. After completing his studies in the humanities, he was summoned to Rome by his uncle, Petar Beneša (1580—1642), at the time secretary to Pope Urban VIII, where he completed his philosophical studies at the Jesuit University, the Collegium Romanum, and later, from 1634 to 38, studied jurisprudence, first at the University of Fermo and then at Bologna where he graduated in 1638 in canon and civil law. Upon his return to Rome, he studied theology from 1638 to 42. He returned to his home country in 1643. Summoned by friends to Rome in 1653, he was named consultant of the Congregation of the Index in 1658; three years later, he received the post of second custodian of the Vatican Library of which he became Prefect in 1682. Meanwhile, he pursued his intense scientific activity as well as diplomatic work on behalf of both the Holy See and his home country, the Republic of Croatia, especially after the catastrophic earthquake which devastated Dubrovnik in 1667. He wrote several varied works, among which are the two philosophical studies of which we present brief summaries.

His first philosophical work is entitled *Peripateticae philosophiae pronunciata disputationibus proposita*. It bears no typographical indications and hence it is uncertain where and when it was published. It appears nonetheless to be a very early work written towards the end of his period of philosophical studies at the Collegium Romanum around 1643 and to be a kind of doctoral thesis in philosophy. Its content amounts to a kind of summary of the philosophy programme of the Collegium Romanum and is divided into three parts: logic, physics and metaphysic, expounded according to the Peripatetic method.

In the first part, the author explains the Aristotelian conception of logic, its division, and general concepts, predicables, predicaments, the concept of truth, syllogism and the rules of reasoning, etc.

The greater part of the work is dedicated to physics understood in the Aristotelian sense, that is, as a theoretical science which deals with sensible reality in its changeable aspect and explains its philosophical principles. In this sense, it

treats all the principal problems of Aristotelian physics: the principles of natural bodies, of prime matter and form, the concept of substance; motion in its multiple forms; the concept of space, of the void, of time; the causes of generation and corruption; the composition of the world and of the heavens; the rules of their motion; the natural place of natural bodies, etc. Within this context, he also examines psychology and gnoseology insofar as they are concerned with natural bodies endowed with soul and intellect. His principal source is Aristotle's *De Anima*, but he also takes into consideration other of Aristotle's treatises dealing with man.

The part dedicated to metaphysics is the shortest and it includes an exposition of the principal points of Aristotelian metaphysics: the concept of metaphysics, its object, the concepts of contingent and necessary being, the difference between being and essence, the ten categories, the transcendental features of being, etc.

The second work of Gradić's which touches upon philosophical problems is his *Disputatio de opinione probabili cum P. Honorato Fabri Societatis Iesu theologo* (Roma 1678). It represents a reply to the attacks against Gradić and other philosophers and theologians, supporters of the moral system of probabiliorism, made by Fabri, who accuses them of moral rigorism in his *Apologeticus doctrinae moralis Societatis Iesu* (Lyon 1670). Gradić replies point by point to all the accusations and thereby treats several philosophical problems, especially concepts such as »probable«, »more probable«, »likely« and »certain«, around which focuses the principal problem. Some of Fabri's conclusions, considered by Gradić to be in consistent with the rules of logic, offer him the opportunity of presenting a fairly detailed discussion of syllogistic demonstration and of syllogism in general, of the kinds of certitude, etc. With respect to Fabri's probabilism — the central problem in the discussion — Gradić assumes a critical attitude and confronts it with probabiliorism, that is, the system which when doubt exists as to the permissibility of an action upholds that it is permissible to follow the opinion which is more conducive to liberty, only if it is more probable than the opinion which is more favourable to law. It is of significance to stress that Gradić considers this discussion to be philosophical rather than theological, in so far as its object is human action confronted by the choice between one human opinion which is probable and another which is more probable.